

**O`ZBEK VA NEMIS TILLARIDAGI SIFAT LEKSEMALARNING
CHOG`ISHTIRMA TAHLILI**

Zulunova Moxidil Murodjon qizi, NamDU magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada nemis va o`zbek tillaridagi sifat leksemalar morfologik jihatdan tahlilga tortildi va ayrim misollar keltirildi.*

Kalit so`zlar: *sifat, leksema, tarjima, qiyos, tahlil, gap tuzilishi.*

Аннотация: *В данной статье были морфологически проанализированы качественные лексемы немецкого и узбекского языков и приведены некоторые примеры.*

Ключевые слова: *прилагательное, лексема, перевод, сравнение, анализ, структура предложения.*

Abstract: *In this article, qualitative lexemes in German and Uzbek languages were morphologically analyzed and some examples were given.*

Key words: *adjective, lexeme, translation, comparison, analysis, sentence structure.*

Filologik hodisalarni tizimli qiyoslashga asoslangan metod bo'lib, asosan farqli xususiyatlarni ochib berishga qaratilgan metoddir. Shuning uchun ham tilshunoslikda boshqacha nomi kontrastiv metod deb ataladi. Garchi nazariy asoslari ishlab chiqilmagan bo'lsa-da, antik davrlardan boshlab turli xil filologik hodisalarni chog'ishtirishga qaratilgan asarlar yaratilgan. Alisher Navoiyning fors va turkiy tillar muhokamasiga qaratilgan "Muhokamatul-lug'atayn" asari chog'ishtirish metodining yorqin namunasidir. Fanda mazkur metodning nazariy asoslari tilshunos olim I.A.Boduen de Kurtene tomonidan XIX asrda ishlab chiqilgan. Ye.D.Polivanov, L.V.Sherba, S.I.Bernshteyn, A.A.Reformatskiy, Sh.Balli kabi olimlar bu boradagi ilmiy ishlarni davom ettirishgan.¹

¹ Polivanov YE.D. Russkaya grammatika v sopostavlenii s uzbekskim yazykom. — Tashkent, 1933. — 182 s.
www.tadqiqotlar.uz

Nemis tilida ham sifatlar o'zbek tilidagi kabi biron bir fe'l bilan bog'langan bo'lishi mumkin. Masalan Der Tag gestern war **besonders schön - Kecha ayniqsa chiroyli edi**, Es macht einen **halbwegs stabilen** Eindruck- Bu etarli darajada barqaror taassurot qoldiradi. Der Alte war mit herzlich – Nuroniy sidqidil edi. Ushbu sifatlar fe'lga tobe va gapda fe'l-kesim (bo'lagi) kengaytiruvchisi vazifasini bajaradi .

Nemis tilidagi ko'pgina nisbiy sifatlar turlanish xususiyatiga ega emas. Ularning aksariyati gapda faqat aniqlovchi vazifasida qo'llanadi. Nemis tilida nisbiy sifatlar o'zbek tilidagi nisbiy sifatlarga qaraganda keng tarqalgan, chunki nemis tili uchun so'z yasash mahsuldor hodisa hisoblanadi va shu bois mazkur tilda yasama va qo'shma sifatlar ko'p uchraydi

O'zbek tilida ham talaygina nisbiy sifatlar nemis tilidagi sifat leksemalar kabi aniqlovchi vazifasida qo'llana oladi: Maxsum – e, past ketdingiz, tilla-ku, tilla! Bunday tilla bolani qayerdan ham topa olardingiz-ey (Oybek)!

O'zbek tilida nisbiy sifatlar o'z xususiyatiga ega. Ular intensiv formada qo'llanilmaydi va qo'shimchalar olmaydi: Haqiqiy din homiylari bo'lmish ulamolarga hurmatimiz komil, afsuski, ashaddiy nodon mutaassiblar ham bor, ularga tob berish mushkul. (Oybek)

Demak, nemis va o'zbek tillarida sifatlar yasalishi, gapdagi vazifalariga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarga ega. Jumladan, nemis tilida sifatlar old qo'shimcha (prefiks)lar yordamida ham yasaladi. Biz bunday hodisani o'zbek tilidagi sifat leksemalarga xos tushuncha deb bilamiz.

Ta'kidlab o'tish o'rinliki, deyarli besh asr davomida ko'pgina tilshunoslar o'zbek tilidagi sifat leksemalarni old qo'shimcha (prefiks)lar yordamida yasalish xususiyatiga ega ekanligini shartli ravishda begona deb hisoblaydilar, shuningdek, o'zbek tilidagi ko'pgina prefiksli sifatlar o'zlashtirma tillaridan kirib kelganligini e'tirof etadilar.

Bizningcha, bunday hodisani o'zbek tilining yillar davomidagi qonuniylashgan mulki deb atasak o'rinli bo'lar.

Nemis va o'zbek tillaridagi sifatlarni o'rganishda mushtarak va farqli

jihatlarini bilish muhim ahamiyatga ega. Bularni quyidagi misollar bilan ko'rib chiqamiz.

1. Prefikslar orqali sifatlash²

Bu turdagi sifatlar bilan old qo'shimchalar so'z o'zagi oldiga qo'yiladi. Nemis tilida bular asosan “ver-”, “be-” va “ge-” morfemalaridir. Ushbu sifatlarning ba'zi misollari: **verträumt - hayolparast, verspielt – o'ynoqi, verwachsen – o'sib ketgan, bedroht - tahdid qilingan, befreundet – do'stona, begrenzt – chegaranlangan, gespannt – qiziqqon, intuluvchan, sinchkov, gestrichen – o'chirilgan.**

Misollardan ko'rish mumkinki, ba'zi old qo'shimchalar faqat qo'shimcha tugaydigan yangi sifat hosil qilishi mumkin. Prefiks va qo'shimchalar birga morfema sifatida qaraladi va ular zirkumfiks deb ham ataladi. Demak, gapning asl qismi sifatdosh bo'ladi.

n-, des- va **un-** prefikslari bilan siz sifatlarning qarama-qarshiligini hosil qilasiz: **inkompetent** - qobiliyatsiz, **desorientiert** – yo'nalishini yo'qotgan, **unfair** - adolatsiz.

2. So'z o'zagi oxiriga qo'shimchalar qo'shish yordamida sifatlash “-ig”, “-bar”, “-isch”, “-sam”, “-lich”, “-haft” va “-los” kabi suffikslar bilan sifatdosh yasash uchun ishlatiladi.

1) **-ig** qo'shimchasi bilan asosan otlardan sifat yasaladi: O'zbek nemis tillarda ham otga suffiks qo'shish orqali sifat yasaladi. O'zbek tilidagi quyidagi – **gi, -li, -qoq, -gin, -iy, -chan, -chil, -mand, -qon** kabi suffikslariga mos keladi va tub sifatlarga to'g'ri keladi. Masalan

Gestern (kecha) - gestrig (кечагн), die Macht (kuch) – mächtig (kuchli), die Sonne (quyosh) – sonnig (quyoshli), der Fleiß (mehnatsevarlik) - fleißig (tirishqoq), der Mut (kuch) – mutig (mard, jasur) **kabi tub sifat**, Teuern (qimmat) – Gültig (haqiqiy), das Haufen (kir uyumi) - häufig (**tez – tez bo'ladigan**) deb tarjima qilinadi.

2) **-lich** qo'shimchasi bilan ham otlardan sifat yasaladi: agar biror narsa

² <https://www.studysmarter.de/schule/deutsch/grammatik/adjektiv>
www.tadqiqotlar.uz

qizg'ish bo'lsa, demak u qizil emas, biroq qizil. Nemis tilidagi – lich suffiks o'zbek tilidagi – **lik, -iy, -li, -kam, -ona, -in, -larcha va tub sifat** suffiksiga mos keladi.

Der Mensch (kishi) – menschlich (kishilik), der Freund (do'st) – freundlich (do'stlik), der Grund(sabab) - gründlich (sababli, mustahkam), nützen (fodalanmoq) - nützlich (foydali), erfordern (talab qilmoq) - erforderlich (kerakli, zarur, badbashara), der Freund (do'st) – freundlich (do'stona), das Heim (uy) - heimlich (maxfiy, yashirin, pinxona), der Hass (yomon ko'rish) - hässlich (yomon, xunuk) kabi nemis tilida yasalgan sifat o'zbek tilida esa u tub sifatga to'g'ri keladi.

- lich suffiksida kamida –**bar** suffiksidagi kabi sifatlar mavjud. Lekin ularning hammasi ham fe'ldan yasalmagan. Ammo fe'ldan yasalgan sifatlar ham borki, ulardagi so'nggi bo'g'inli -lich boshqa sifatlardagi so'nggi bo'g'ini bilan aynan bir – bar suffiksi bilan bir xil ma'noga ega bo'ladi. Misol uchun **Verständlich** – tushunarli – **verstehbar, begreiflich** - tushunarli – **begreifbar**,

3) - **isch** qo'shimchasi bilan ot negizlaridan sifat yasaladi: Nemis tilidagi – lich suffiksi bilan sinonim bo'lib o'zbek tilidagi - **lik, -iy, -cha, -xoslik -go'y, -ish, -gan, -kina -siz,** suffikslarga mos keladi. die Stadt (shahar) – städtisch (shaharlik), die Realität (reallik) – realistisch (haqiqiy), Usbek (o'zbek) – usbekisch (o'zbekcha), die Wahrheit (haqiqat) – erhlich (haqiqatgo'y), blau (ko'k) – bläulich (ko'kisch) u narsa aslida ko'k emas, lekin ko'k rangda porlaydi. Klein (kichik) – kleinlich (arzimagan, kichkina, ahamiyatsiz)

4) - **er** qo'shimchasi bilan shahar nomlaridan sifat yasalib bosh harf bilan yoziladi. Bu qo'shimcha qarashlilikni bildiradi: va yana –lik suffiksiga ham to'g'ri keladi.

Das Taschkenter Theater – Toshkent teatri

5) - **los** qo'shimchasi otlarga qo'shilib, o'zbekcha – **siz, -be** qo'shimchasiga to'g'ri keladi: die Arbeit (ish) – arbeitslos (ishsiz) die Hilfe (yordam) – hilflos (yordamsiz)

6) - **haft** suffiks yordamida otdan sifat yasaladi, va o'zbek tilidagi – **larcha**, va ba'zida – haft suffiksli sifatlar o'zbek tiliga tarjima qilganda tub sifatga ham to'g'ri keladi boshqa suffikslar kabi. Der Held (qahramon) - heldenhaft

(qahramon**larcha**), der Meister (usta) - meisterhaft – mohir bu misolimizda esa sifatimizda hech qanday qo‘shimcha yo‘q ya‘ni bu tub.

7) - **sam** suffiks yordamida fe‘ldan, otdan sifat yasaladi va asosan odamlarning xususiyatlarini, moyilliklarini yoki qobiliyatlarini yoki otdan olingan bo‘lsa, “to‘ldirilish” ni tasvirlash uchun ishlatiladi., bunga o‘zbek tilidagi quyidagi suffikslar to‘g‘ri keladi. – **chan, -ona, -kor**

das Schweigen (jim - jitlik) – schweigsam (jim - jit), die Sorge (g‘amxo‘r) - sorgsam (g‘amxo‘**rona**), folgen (kuzatmoq) – folgsam (itoat**kor**).

8) - **los** yordamida otdan sifat yasalishi mumkin, va quyidagi o‘zbek sifat yasovchi qo‘shimchalarga to‘g‘ri keladi. –**siz, -chi**

Das Liebe (ishq) - liebelos (ishiq**siz**), Das Hilfe (yordam) – hilflos (ko‘maks**siz**), Das Geld (pul) - geldlos (faqir), die Arbeit (ish) - arbeitlos (bekorchi)

9) - **bar** suffiks orqali fe‘l va otdan sifat yasaladi: **-dor, -li, -arli, -yor**

Denken (o‘ylamoq) - denkbar (minnat**dor**), nützen (foydalanmoq) – nutzbar (foydali), hören (eshitmoq) – hörbar (eshitar**arli**), essen (yemoq) – essbar (yedirim**li**), der Durchschauer (zukko odam) – durchschaubar (hushy**or**) bu suffiks bilan ham yasalgan otlar o‘zbek tilida tub sifat bo‘lib kelgan.

10) **un** - prefiksi sifat yasashda sermahsul hisoblanadi: **-be, -gan** die Untrue - bevafo, unreif – xom, pishmagan

Sifatlarning ma'nosini “**-un**” prefiksi bilan o'zgartirish prefikslar nutqning boshqa qismlaridan olishdan tashqari, sifatdoshning ma'nosini ham o'zgartirishi mumkin.

11) **ur-, mill-, erz-** prefikslari sifat yasashda kamroq ishlatiladi:

uralt – qadimiy, millebig - erta rivojlangan, erzfaul – juda dangasa

12) - **voll** deyarli har doim otdan sifatdosh beradi, hosila juda to'g'ridan-to'g'ri va „to‘liq ...“ degan ma'noni anglatadi. wundervoll - ajoyib, mo'jizalarga to'la.

13) partizip 1 va 2 ya‘ni sifat sifatdoshlar bilan yasalishi

P1-fragen – fragend – ein fragender Blick – so‘roqli qarash,

P2 – Gefärden – gefährdet - eine gefährdete Tierart – yo'qolib ketish xavfi ostida turgan hayvon turi

14) ayrim sifatlar **-bar** va **-lich**, **-bar** va **-sam**, yoki **-lich** va **-sam** bilan tugaydi. Ba'zan bunday juftliklar bir xil ma'noni anglatadi, ba'zan esa ma'noda farqlar mavjud. Bu yerda umumiy sifatlarga misollar keltiramiz.

biegsam = biegbar - moslashuvchan = egiluvchan

ehrsam = ehrbar - hurmatli = hurmatli:

merklich = merkbar - sezilarli = sezilarli

15) **un** prefiksi bilan teskarisini yasaladi. **bar** va **-lich** oxirgi bo'g'inlari bo'lgan ko'plab sifatlar bilan qarama-qarshilikni, ya'ni imkonsizligini ifodalash uchun old qo'shimchadan foydalanishimiz mumkin. **undenkbar** - aqlga sig'maydigan, **unmerklich** - sezilmas tarzda, **unleserlich**, **unlesbar** - o'qib bo'lmaydigan, o'qib bo'lmaydigan,

16) **qo'shma sifatlar** miqdori nemis tilida qo'shma otlarga qaraganda kamroqdir. O'zbek tilida qo'shma sifatlar ko'p hollarda sifatdosh ikkiga to'g'ri keladi. Qo'shma sifatlarning birinchi komponenti esa sifat yoki sifatdoshdan tashkil topadi: **altklug** – erta rivojlangan, **lebenswichtig** - hayotiy, **friedliebend** – tinchlik sevar va h.k.

Xullas, sifatning morfologik xususiyati boshqa so'z turkumlari qatori muhim o'rinni egallaydi. Shuningdek, ikkita tilni chog'ishtirish orqali biz bir-biriga mos bo'ladigan yoki umuman bir-biriga ekvivalentligi yo'q sifatlarga misollar keltrib o'tdik.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abramov B.A. Teoreticheskaya grammatika nemetskogo yazyka. – M.: 2004.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya. O'zbek filologiyasi bakalavriat yo'nalishi uchun o'quv-metodik qo'llanma. – Buxoro: 2005.
3. Baymanov X.A. Inson xarakteriga xos sifat leksemalarning funksional-semantik xususiyatlari (nemis va o'zbek tillar misolida). Diss....avtoref. f.f.f. dok. (PhD). – Toshkent: 2020.
4. Polivanov YE.D. Russkaya grammatika v sopostavlenii s uzbekskim yazikom. – Tashkent: 193